

ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ
ТА ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ

УДК 343.122(477)

С. Є. Абламський

**ОКРЕМІ АСПЕКТИ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО
В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ**

Визначено поняття та дано характеристику механізму реалізації прав потерпілого в кримінальному процесі України. Подано пропозиції щодо удосконалення законодавства України.

У Конституції України чітко визначено, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Право на захист у кримінальному судочинстві стоїть поряд із невід'ємним правом на життя, свободу і недоторканність особи (невідчужних і непорушних прав та свобод людини і громадянина), закріплених ст. 27, 28, 29 Конституції України [1], законами та іншими нормативно-правовими актами держави. Вказані права та свободи, їх визнання, захист і гарантії є визначальним критерієм правового характеру законодавства держави.

На жаль, незважаючи на правові вимоги, реалізація прав потерпілого в кримінальному судочинстві стає дедалі проблематичною. Саме в цій сфері допускаються значні порушення прав громадянина на належний захист своїх прав. У Кримінально-процесуальному кодексі України (далі – КПК) вбачаються диспропорції щодо захисту прав і законних інтересів потерпілого та суспільства від злочину. Дотепер законодавцем не вирішено проблему статусу суб'єкта кримінального процесу до винесення постанови про порушення кримінальної справи. Також слід зазначити, що КПК України встановлює захисника, який бере участь у кримінальному провадженні, однак механізм його участі, визнання його статусу законом досі не встановлено. Характерною особливістю цього є те, що часто неправомірними діями і рішеннями посадових осіб, у тому числі органів держави, порушуються права особи, яка постраждала від злочину і звернулася за допомогою в правоохоронні та інші органи шляхом подання заяви про злочин.

Перш за все, слід звернути увагу як на недостатню наукову розробку правового статусу потерпілого, що ставить його в нерівне становище з обвинуваченим, так і на недостатню реалізацію вже закріплених в законі прав потерпілих. Це впливає із диспропорції обсягу прав потерпілого і обвинуваченого (у першого він значно менший), з регламентації процесуальної процедури щодо потерпілого (в ряді випадків вона не деталізована). Потерпілому найперше слід надати права ознайомлюватися з: постановою про відмову в порушенні кримінальної справи та всіма матеріалами перевірки

заяв і повідомлень; постановою про зупинення провадження у кримінальній справі; матеріалами закритої кримінальної справи.

Метою державної політики у протидії злочинності повинен бути захист «жертв злочинів», а судово-правової реформи, відповідно, – удосконалення реального захисту особи від злочинних посягань. Водночас ані законодавчі, ані виконавчі органи влади не виявляють, всупереч своїм конституційним обов'язкам, необхідного інтересу до захисту осіб, що стали жертвами злочинів чи зловживань. Тому виникає гостра необхідність у таких змінах кримінально-процесуального законодавства, за яких центральною фігурою у кримінальному процесі була б жертва злочину.

Як правильно зазначає професор О. Р. Михайленко, потерпілий є «...однією із численних та значущих фігур внаслідок свого процесуального становища» [2, с. 321]. Однак за дослідженням ми бачимо, що чинне кримінально-процесуальне законодавство головним чином спрямовано на забезпечення розслідування злочинів та притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб. Саме така правова позиція зумовила детальне регулювання прав обвинуваченого (підозрюваного, підсудного), що в порівнянні з потерпілим не є виправданим. Проте неможливо миритися з тим, що інтереси осіб, які постраждали від злочину, захищені законом менш повно.

Професор В. Т. Маляренко підкреслює надзвичайно гостру проблему, яка постала перед правосуддям у 2005 р. із введенням інституту відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення [3, с. 17]. В існуючій судовій практиці в разі відмови прокурора від державного обвинувачення в судовому засіданні потерпілий залишається без будь-якої юридичної допомоги, або він повинен за свої кошти наймати адвоката (який буде представником у справі). Тобто потерпілий залишається один на один із захистом обвинуваченого і стає потерпілим не лише від злочину, а й від законодавства, яке не гарантує йому право мати свого правового представника (адвоката). Тому необхідно внести зміни до чинного законодавства, зазначивши, що в разі відмови прокурора від державного обвинувачення в суді потерпілому надається безоплатна юридична допомога, а в разі необхідності потерпілий забезпечується представником (адвокатом) за рахунок держави, що зрівнює його права з правом обвинуваченого та підсудного.

Статус потерпілих перед та під час судового процесу не є однаковим у різних країнах. У деяких країнах вони є просто джерелом інформації, в інших можуть брати активну участь упродовж усього процесу та є стороною судового процесу, а іноді представлені власними адвокатами. Водночас їхнє бажання допомагати у розслідуванні, пред'явленні звинувачення та винесенні вироку часто залежить від того, наскільки правова система відповідає їхнім потребам та вірогідності отримання певної форми компенсації та підтримки.

Визнання не лише важливої ролі статусу потерпілих для кримінального судочинства, а й необхідності їх захисту в подальшому та

надання правової допомоги, їх можливості брати участь у кримінальному судочинстві, допомоги у відшкодуванні збитків отримало міжнародну підтримку наприкінці 70-х років XX століття. 29 листопада 1985 р. резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй була прийнята Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, основною метою якої є сприяння урядам і міжнародній спільноті в їхніх зусиллях, спрямованих на забезпечення справедливості і надання допомоги жертвам злочинів і зловживання владою. В Декларації зазначено, що під терміном «жертви» розуміються особи, яким індивідуально чи колективно було завдано шкоди, включаючи тілесні ушкодження або моральні збитки, емоційні страждання, матеріальні збитки або суттєве ураження їхніх основних прав у результаті дії чи бездіяльності, що порушують діючі національні кримінальні закони держав-членів, включаючи закони, що забороняють злочинне зловживання владою. У відповідності до цієї Декларації та чи інша особа може вважатися «жертвою» незалежно від того, чи було встановлено, арештовано чи передано в суд, засуджено правопорушника, а також незалежно від родинних зв'язків між правопорушником та жертвою. Термін «жертва» у відповідних випадках включає близьких родичів чи утриманців безпосередньої жертви, а також осіб, яким було завдано збитків при спробі надати допомогу жертві, яка перебуває у тяжкому становищі, або запобігти віктимізації (щоб особа стала жертвою становища). Декларація визнала, що жертви злочинів, а часто й їх родини, свідки та інші особи, котрі їм допомагають, внаслідок злочину зазнають втрат, збитків, ушкоджень чи травм, які потребують уваги. Декларацією також визнано, що потерпілі нерідко стикаються з іншими труднощами під час участі в розслідуванні, переслідуванні та винесенні вироку злочинцю. Не лише з метою забезпечення здійснення правосуддя, а й для того, щоб потерпілі та свідки занадто не обтяжувалися у випадку участі в судовому процесі, Декларацією визначено принципи участі, підтримки та допомоги потерпілому, які можна звести до трьох визначальних умов: потерпілі повинні бути визнані належним чином та заслуговують на поводження з повагою до їхньої гідності; потерпілі мають право доступу до юридичних механізмів та право на негайне відшкодування збитків та страждань, яких вони зазнали; потерпілі мають право на отримання необхідної спеціалізованої допомоги для подолання емоційної травми, яка є наслідком віктимізації [5].

За аналогією, 15 березня 2001 р. Рада Європи прийняла Рамкове рішення щодо статусу потерпілого в кримінальному процесі з метою гармонізації основних прав потерпілих від злочинів у країнах Європейського союзу. Рамковим рішенням передбачається мінімальний обсяг прав, який повинен бути забезпечений на всій території Європейського союзу.

Національне кримінально-процесуальне законодавство останніми роками зазнало значних змін, що були спрямовані на реалізацію

вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема це стосується забезпечення прав учасників кримінального судочинства, розширення змагальності сторін (надання сторонам рівних можливостей щодо збирання та подання до суду клопотань, скарг, речей, документів, інших доказів), прав потерпілого, судового контролю за обмеженням прав та свобод учасників на етапі досудового провадження, усунення обвинувального ухилу в діяльності суду, оскарження в судовому порядку незаконних рішень органів слідства, прокуратури та ін.

Указом Президента України від 08.04.2008 № 311/2008 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» затверджено Концепцію реформування кримінальної юстиції України, одним із пріоритетних завдань якої визначено подальший розвиток та удосконалення правового інституту відновних процедур і примирення [6].

На цьому етапі розвитку в національному законодавстві спостерігається відсутність дієвого механізму реалізації прав потерпілого (така ж проблема спостерігається щодо підозрюваного, обвинуваченого і підсудного).

У словнику С. І. Ожегова поняття терміна «механізм» визначається як система, устрій, які визначають порядок будь-якого виду діяльності [7, с. 300]. Досліджуючи механізм забезпечення прав учасників кримінального процесу, зокрема мова піде про потерпілого, необхідно визначити систему та порядок забезпечення його прав. Будь-який механізм має притаманний саме йому устрій і структуру, яка в свою чергу складається з елементів, пов'язаних між собою. Завжди необхідно визначити, яким чином буде вирішено той чи інший конфлікт (в нашому випадку мова йде про злочин); якою буде процедура засудженого та вид покарання винної особи; яким чином буде відновлено право особи, яка постраждала від цього злочину (відшкодування завданих злочином збитків). Саме необхідність у правовому захисті та відновленні порушених прав вимагає від людини звертатися до правоохоронних органів, прокуратури та суду, але, на жаль, вони не завжди знаходять такий захист. Для дієвого забезпечення механізму захисту прав учасників кримінального процесу перш за все необхідно чітко визначити мету і завдання кримінального процесу, які працюватимуть не тільки на папері, а й в реаліях сьогодення, будуть гарантом справедливості, забезпечать захист законних прав та інтересів у повній мірі кожного, хто опинився в рамках кримінальних правовідносин, незалежно від процесуального становища особи. Тобто саме кримінально-процесуальне законодавство повинно визначити правовий статус, чіткий перелік прав та обов'язків учасників судочинства, які б відповідали вимогам та стандартам правової держави.

В той час права підозрюваного, обвинуваченого та підсудного значно ширші, ніж права, які передбачені потерпілому. Також слід

зазначити, що на практиці виникають значні труднощі, пов'язані з відшкодуванням заподіяної злочином шкоди, що значно обмежує можливість реалізації потерпілим своїх законних прав. Тож до структури механізму реалізації прав особи в кримінальному судочинстві насамперед слід віднести статус суб'єкта кримінального процесу, проте сама регламентація правового статусу суб'єктів не вичерпає проблеми цього питання.

Права та обов'язки потерпілих регламентуються нормами чинного Кримінально-процесуального кодексу України [8]. Крім цього, забезпечення безпеки потерпілих визначено Законом України від 23 грудня 1993 р. «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». За результатами узагальненої судової практики застосування судами законодавства постановою Пленуму Верховного Суду України від 2 липня 2004 р. № 13 «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачено права потерпілих від злочину» уточнено права потерпілих від злочину [9].

Аналіз законодавства у сфері забезпечення захисту прав потерпілого свідчить, що до цього часу кримінально-процесуальне законодавство не приведене у відповідність до міжнародно-правових стандартів та Конституції України.

Слід відзначити, що чинний КПК сьогодні досить застарів і не відповідає сучасним вимогам щодо побудови правової держави, а внесені різноманітні зміни призвели до протиріччя та неузгодженості між нормами, що містяться в Кримінально-процесуальному та інших законодавчих актах. Крім цього, необґрунтованість епізодичних змін закону призвели до неоднозначного розуміння його норм та юридичної термінології, внутрішньої суперечливості, ускладненості в застосуванні цих норм. Тому, перш за все, необхідно створити комплексну систему гарантій прав потерпілого (не залишаючи без уваги інших учасників кримінального судочинства).

Підсумовуючи визначене, слід зробити висновок, що необхідно розробити та втілити в життя, з урахуванням названих недоліків, новий Кримінально-процесуальний кодекс України з єдиною послідовною системою регламентації правового статусу кожного учасника (суб'єкта) кримінального процесу; закріплення гарантій, які б реально змогли забезпечити здійснення реалізації прав особи в кримінальному судочинстві; підвищення відповідальності посадових осіб, які здійснюють виявлення, розкриття, розслідування злочинів або їх попередження, за реалізацію прав потерпілого.

В той же час порушені проблеми не є остаточними і підлягають окремому дослідженню або науковому вивченню.

Список літератури: 1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. 2. Михайленко А. Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан / А. Р. Михайленко. – К. : Юринком Интер, 1999. – 789 с. 3. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний

процес, криміналістика, судова медицина» / Маляренко Василь Тимофійович. – Х., 2005. – 38 с. 4. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью : 29 нояб. 1985 г. [Електронний ресурс] : резолюция 40/34 Генеральной Ассамблеи ООН. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_114. 5. Міжнародне дослідження правових основ та практики надання органами прокуратури допомоги потерпілим [Електронний ресурс] / Міжнар. асоц. прокурорів ; підгот. для Міжнар. асоц. прокурорів Хайк Гремков, д-р філос., Сюзанн Сейферт, Нац. Центр Державних Судів, Арлінгтон, США, 2007. – Режим доступу: http://uap.org.ua/ua/iap/activity/vypusk_5.html. 6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» : указ Президента України від 8 квіт. 2008 р. № 311/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008>. 7. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М. : Русский язык, 1985. – 796 с. 8. Кримінально-процесуальний кодекс України : від 28 груд. 1960 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>. 9. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачено права потерпілих від злочину : постанова Пленуму Верховного Суду України від 2 лип. 2004 р. № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-04>.

Надійшла до редколегії 25.01.2012

Определено понятие и дана характеристика механизма реализации прав потерпевшего в уголовном процессе Украины. Даны предложения по совершенствованию законодательства Украины.

Definition is determined and characteristics the mechanism of realization of rights for a victim in criminal procedure of Ukraine is given. Suggestions for perfection of legislation of Ukraine are given.